

ÖN- ÉS IDEGENKÉP

A társadalomtudományi módszerek hozzájárulása a kisebbségkutatáshoz és kisebbségi politikához[†]

MIELŐTT A KISEBBSÉGEK ÖN- ÉS IDEGENKÉPÉRŐL töprengenék, a “kisebbség” fogalmáról szeretnék szólni. E kérdésfelvetést az a sejtés teszi jogossá, hogy a kisebbségek felbukkanásával a politikai-gazdasági látókörben olyan struktúrák definiálódnak, amelyekbe az ön- és idegenfelfogás különböző perspektívái is belejátszanak. Ezzel az feltételeződik, hogy a kisebbségek nem csupán természetadta módon vannak jelen, és – talán kevésbé érthető módon – létüket mindenekelőtt az idegenfelfogás határozza meg.

A kisebbség megfogalmazása keletkezésében szorosan kapcsolódik a nemzetállam megfogalmazásához, és nem magához a nemzetállamhoz, hanem annak fejlődéséhez a közép- és délkelet-európai térségben. Míg a Nagy Francia Forradalomból keletkező, demokratikus nacionalizmusnak Franciaországban magában, vagy Nagy-Britanniában és Hollandiában integráló hatása volt a már meglévő államhatárok között, addig Közép- és Keletközép-Európában az etnikai különbségek polarizációjához és végső soron az államalakulatok felbomlásához és újak keletkezéséhez járult hozzá. Így Németország vagy Olaszország nemzeti fejlődése a Német-Római Szent Birodalom struktúrái és határai alapján problematikus volt, akárcsak azoké a területeké, amelyek ottomán uralom alatt álltak, és végül azé a birodalomé is, amely a kettő fokozatos felbomlásának eredményeként jött létre, nevezetesen a Habsburg-monarchiáé (*Bibó 1986, 138. p.*). Azokat a politikai feszültségeket és konfliktusokat, amelyeket a demokratikus nacionalizmus két összetevője – a demokratikus és a többnemzetiségű állam – e térségbe hozott, a 19. században tovább erősítette a “nyelvi nacionalizmus” (*Bibó 1986, 141. p.*), ami a nyelvi és az államhatárok máig vitákat eredményező egységének követeléséhez vezetett. Ezt az egységet ugyanis máig nem sikerült elérni (és nemcsak a közép-európai térségben). A nemzetiségi problémák jelentőségét ebben a régióban többek között jól mutatják a Habsburg-monarchia nemzetiségi konfliktusai, amelyek az utódállamokban – részben ugyancsak máig – fennállnak (*Mommsen 1976*). Ez kifejezésre jut a kisebbségfogalomnak a párizsi

---

[†] E dolgozat eredeti változata megjelent: Selbst- und Fremdbild. In: Bauböck, R. et al. (eds.) ...und raus bist du! Ethnische Minderheiten in der Politik. Wien, Verlag für Gesellschaftskritik, 1988. 177–184. pp.

békekonzferencia (1918) kisebbségi szerződéseiben rögzített első nemzetközi jogi megfogalmazásában is (Viefhaus 1976; UN 1979).

Ezen etnikailag meghatározott kisebbségeken kívül – azoktól függetlenül – olyan egyéb csoportokat is “felfedeztek tudományosan”, amelyeket az etnikai meghatározás alapjául szolgáló nyelvnemzet-konceptió nem ragadhatott meg. Ezzel megnőtt a kisebbségnek tartott csoportok száma, amit máig sem vitatnak: „Elképesztő, hogy e fejlődés jegyében milyen nagy számú csoportot sorolnak a «kisebbség» kategóriába. Az olyan, inkább klasszikusnak nevezhető csoportoktól, amelyeket vallásuk miatt üldöztek vagy elüldöztek,[†] a nemzeti-kulturális és az etnikai csoportoktól az olyan szociális peremcsoportokon át, mint a szegények, koldusok, bolondok, «bűnözők», egészen a gazdasági menekültekig, az újonnan jobban az érdeklődés homlokterébe került regionális mozgalmakig [...] vagy a cigányokig. E felsorolás közel sem teljes. Csak azt a spektrumot kívánja szemléltetni, amelynek keretében ma [...] a kisebbségfogalmat használják, s egyben érthetővé kívánjuk tenni vele, hogy milyen nehéz e fogalmat történeti kategóriaként és munkaterminusként körülírni.” (Jersch-Wenzel 1986, 2. p.). Az idézet szerzője által említett nehézségek, amelyeket az hoz magával, hogy kibővült a kisebbségfogalom, abban is kereshetők, hogy ez a fogalom bevezetésül vázolt történeti-politikai kontextuson kívül jött létre. A következőkben ezért néhány olyan tudományos fejlődési vonalat kívánunk összefoglalni, amelyek hozzájárultak “az új kisebbségek felfedezéséhez.”

*

Az új kisebbségek vizsgálatának előfeltétele a nyelvtudományban végbement *paradigmaváltás* a nemzeti nyelvek és a természetes nyelvek családjai történetének rekonstrukciójától a Ferdinand de Saussure által kidolgozott strukturális nyelvmodellre (Saussure 1972). Ennek a 20. század elején kidolgozott modellnek köszönhetően új vizsgálati terület – a *parole* vagy beszélt nyelv területe – nyílt meg a kisebbségkutatásban. A beszélt nyelv vizsgálata lehetővé teszi olyan csoportok leírását, amelyek a természetes nyelveken belül nyelvhasználatukban különböznek egymástól. Ezzel nemcsak a regionális nyelvi különbségeket – dialektusokat – közelíthetjük meg, amelyeket ez a modell önálló nyelvfejlődésként és nem az írott (normatív) nyelvtől való eltérésként határoz meg. A beszélt nyelv különbözőségeinek és a szociális rétegjegyeknek az egybeesése a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok új kisebbségként történő leírásához is utat nyit, ahogyan azt Sapir már a 20-as, 30-as években bemutatta (Sapir 1949). A “szociolektusok” rétegjegyként történő bemutatásával megteremtődött a lehetőség, hogy a szociális réteget ne csupán makroszempontról – mintegy gazdasági társadalmi elemzések alapján – ragadjuk meg, hanem

[†] A vallási kisebbségek itt a vallás által meghatározott állam antitézisében, mint a nemzeti kisebbségek és a nemzetállam viszonyának előzményei jelennek meg.

mindennapi működésében írjuk le. A nyelvtudományban ez a fejlődés egy új altudomány, a *szociolingvisztika* kialakulásához vezetett (Bernstein 1962), amely a társadalmi gátakat mint mindennapos nyelvi gátakat tárgyalja (vö. pl. Wodak 1975).

A szociális réteg kérdésén túl a beszélt nyelv legkülönbözőbb területeinek vizsgálatait – pl. az iskola, a pszichoterápia (Labov & Fanshel 1977) vagy a hivatali ügyintézés nyelve – módszertanilag “társalgási analízisként” foglalják össze. Anélkül, hogy elmélyednénk az egyes felfogásokban vagy vizsgálati területekben, le kell szögeznünk, hogy azok e megnevezés alatt a társadalomtudományokba is utat találtak (pl. Soeffner 1979). Ez az átvétel a társadalomtudományokban is azt a perspektíva-váltást követte, amely a társadalmi cselekvés makroszintjéről – ami pl. a statisztikai adatokban mutatkozik meg – a mindennapi cselekvések szociális feltételeinek vizsgálatára tette át a hangsúlyt, amit a makroszint nem, vagy nem kielégítően tudott bemutatni.

A mindennapi nyelvnek ezt az analízisét társadalomtudományos módszerként egy strukturalista előjelű második paradigmaváltás is előkészítette az etnológiában. Az ebben a tekintetben a nyelvtudományéhoz hasonlítható tudományfejlődést mint az új kisebbségek felfedezésének második előfeltételét itt Claude Lévi-Strauss két alapvető elméleti munkájának példáján kívánjuk röviden szemléltetni anélkül, hogy alaposabban elmélyednénk az etnológiai kutatások e fejlődése előfutárainak (többek között említhetnénk pl. Lévi-Brühlt vagy Margaret Meadet) munkásságában. A 19. században az etnológiát jellemző, a civilizációnk perspektívájából történő, hierarchikus beállítottságú kultúraszemlélet elhagyása Lévi-Straussnál a strukturális elemzés és az abból levezetett modellek segítségével végzett kultúra-összehasonlítás alapjainak kifejlesztéséhez vezetett; így például a rokonság modelljének példáján különböző társadalmak családi struktúráinak összehasonlításához (Lévi-Strauss 1981). E struktúrák megragadásához Lévi-Strauss nyelvi megjelenésük elemzését használta, amikor abból indul ki, hogy a szociális relációk szimbolikusan a nyelvhasználati formákban is megjelennek (Lévi-Strauss 1981, I. és XXIX. fejezet). A különböző nyelvek struktúráinak összehasonlítását – a nyelvtudományi strukturalizmusban a *langue* területére koncentrálna – így, megváltozott formában a beszéd (parole) és szimbolikus jelentéstartalmának elemzésében is alkalmazzák. A beszéd szimbolikus jelentéstartalmának analízise annak egy (természetes) nyelvközösségen belüli társadalmi különbségtételi funkciójának vizsgálatát is szolgálhatja. Ez az analízis a nyelvi különbségek fent vázolt vizsgálati modelljét olyanokkal bővíti ki, amelyekben a társadalmi intézmények vagy csoportok (implicit) megértésük szerint működnek vagy vannak jelen – beszéd-cselekvési szimbólumaikban.

Az etnológia általános összehasonlítási paramétereinek – legkövetkezetesebben Lévi-Strauss által kidolgozott – megfogalmazása ahhoz vezetett, hogy az etnológiai módszereket a saját társalom vizsgálatában is alkalmazni kezdték. Ezeket az új vizsgálati módszereket a társadalomtudományokban “legradikálisabban” egy “iskola”, az etnometodológia (lásd pl. Weingarten et alí. 1976) vagy a szimbolikus interakcionizmus képviselte. A szimbolikus nyelvhasználatnak szociális csoportok repre-

zentációjaként történő felfogása olyan társadalmi különbségtételekhez nyit utat, ami az új csoportok szociális kisebbségekként történő megnevezéséhez vezetett. (Említhetnénk a *Jersch-Wenzeltől* idézett “bolondokat” [Goffman 1968] vagy fogyatékosokat [Goffman 1975].) A nyelvben megjelenő szimbolikus interakciók felfogása döntő volt az egyértelmű csoporthoz tartozásokat megállapító “statikus” társadalomelemzésekről a sok, különböző szociális cselekvési szituációt, a szociális vonatkozások sokféleségét figyelembevevő elemzésre történő áttérésben, amelyben individuumok cselekszenek. Ez a kontextus-elemzés nemcsak az egyes, hanem az összes szociális alrendszer szociális hálóinak differenciálásához is elvezet. Így például a női társadalmi szerep különféle jelentései kontextus-függőségükben ábrázolhatók (vö. pl. *Trömmel-Plötz 1984*).

Azok a társadalmi csoportok, amelyeket a tudományos tárgyalás így kisebbségként megközelíthet, a módszer szempontjából elméletileg korlátlanok és körülhatárolhatatlanok. A minőségi módszerek jelentősen kibővítették tehát azon csoportok területét, amelyeket egy társadalomban kisebbségként ragadhatunk meg. Az “új kisebbségek” között ez a vendégmunkások problematikájának megközelítését is megkönnyítette. Helyzetüket egyaránt jellemzik a migrációs ország közös szociális jegyei és a nyelvi és kulturális heterogeneitás. A módszerek e területen ahhoz is hozzájárultak, hogy a kisebbségi jogok formulájáról áttértek a “group-rights” jogi fogalom használatára, amelyeket ezekre az új kisebbségekre is kiterjesztettek (*Lerner 1988*).

A társadalmi csoportok vizsgálatának vázolt módszertani szempontjaihoz kapcsolódik az is, hogy az ön- és idegenfelfogás kérdése kiszabadult a tisztán pszichológiai vagy szociálpszichológiai perspektívából. Ez annak volt köszönhető, hogy a szociokulturális beszéd- és cselekvésformák rekonstrukciójával kísérletet tettek “objektív” leírásukra. Egy csoport ön- és idegenképének felmérése itt nem véleményeket és beállítottságokat követ, hanem a mindennapi cselekvés különböző kontextusainak analízisét (*Goffman 1975*). E terület alá tartozik a politikai vagy a tudományos vita is, ami miatt a kisebbségfogalom fejlődésének retrospektív felvázolása az ön- és idegenkép kérdésének kezdeteire irányult. Az ön- és idegenkép e módszertani megfontolások összefüggésében nem a kisebbségek helyzetének egyik részeként jelenik meg, hanem éppen ezek a képek határozzák meg ezt a státust: „A normális és a stigmatizált nem személyek, hanem inkább perspektívák. Ezek társadalmi helyzetekben, vegyes érintkezések során, olyan meg nem valósított normák révén jönnek létre, amelyek hatással lehetnek az egybeesésre [...] Stigmatizáló attribútumai azonban nem a normális és stigmatizált szerepek természetét determinálják, hanem csak azt a gyakoriságot, amelyikkel közülük valamelyiket betölti. És mivel interakciós szerepekről, és nem konkrét individuumokról van szó, nem meglepő, hogy valaki, aki valamely szempontból stigmatizált, valamennyi szokásos előítéletet megjelenít azokkal szemben, akik más szempontból stigmatizáltak.” (*Goffman 1975, 170. p.*).

Gofmannak e téziséét a szerző közreműködésével elvégzett vizsgálat példáin (*Vorurteile [Előítéletek] 1987*) kívánjuk szemléltetni, amelynek során osztrák iskolákban – regionálisan és iskolatípusok szerint – csoportos beszélgetéseket és hozzájuk kapcsolódó kiscsoportos interjúkat folytattunk és jegyeztünk le többek között a “külföldiek” témakörében egy erre vonatkozó célzott oktatást követően. A leírások interpretációjából kifejezhető volt az ön- és idegenkép néhány eleme.

Külföldieken általánosan a jugoszláv és török vendégmunkásokat értették, noha a célzott oktatás során az egyik osztály például kurd menekültekkel is találkozott. A vendégmunkások azonban tudvalevően a származási és a migrációs ország közötti átmeneti helyzetben élnek, s gyakran még akkor is idegennek tartják őket, ha ott van az állandó lakóhelyük és/vagy felvették a befogadó ország állampolgárságát. A “külföldiek” idegenképnek itt tehát kirekesztő, elhárító funkciója van, ami ellentmondásosnak bizonyult. A vendégmunkásoknak részben éppen azokat a jellemzőit utasították el – “az utcán élnek”, “hangosak” stb. –, amelyeket például Jugoszláviában mint idegenforgalmi célsországban pozitívnak értékelték a lakosság magatartásában.

Ez jellemző példája a stigmatizált szerep Goffman által kiemelt interakció-függőségének, pontosabban annak, hogy ez a szerep a stigmatizáló kontextustól függ. Az e modellre orientált elemzés előnye abban rejlik, hogy kibontja a különböző észlelt interakciós szerepeket, és esetünkben konfrontál a “külföldiek” megrövidítő identitás-észlelésével.

A politikai tárgyalással tökéletes ellentétben Tirolban az olaszokat nem tartották külföldieknek, hanem példaszerepet tulajdonítottak nekik az ifjúsági kultúrában (“lazák”, “gondtalanok”).

A külföldiek fogalmának jelentése nemileg specifikusnak bizonyult. Így például az egyik vizsgált tiroli osztályban, ahol az olaszokat nem tartották külföldinek, egy olasz diáklány osztálytársai kétértelmű megjegyzéseinek kedvelt célpontja volt. A fiútanulók összességükben rendkívül erős vonzerőt vetítettek ki a külföldi lányokra, ezen minden külföldi nőt értettek, a fentiekől eltérően nem korlátozva azokat a vendégmunkásokra.

A külföldiek fogalmának a nemi kontextustól függő szemantikája ismét az interakciós szerep dinamikus összetevőire utal, eltérően a szilárd külföldi-identitástól. Ezen túlmenően a szexualitás és a nemi különbözőség döntő jelentőségéből is láthatóvá vált valamennyi.

A “külföldiek” témakörében folytatott vitákban – anélkül, hogy a célzott oktatásban vagy a vitavezetők által megemlítésre kerültek volna – a zsidók is felmerültek, azzal a megállapítással, hogy jólétük és ennek köszönhető életmódbeli beilleszkedésük alapján ők nem külföldiek. Eme (egyetlen) csoport illetően kiemelés azonban megkérdőjelezi a kijelentés tartalmát. Negatív interpretációjukat megerősítette az antiszemizmusról egy másik osztályban folytatott vita, amelyben megkérdőjelezték Ausztriához tartozásukat, így például az egyik diák következő megnyilatkozásában: „Azt gondolom, a zsidók zsidónak tartják magukat, és nem osztráknak, különben nem zárkoznának el olyan nagyon.”

A “külföldiek” idegenképe az általa érintetteket, a vizsgálatba bevont osztálytársakat különböző reakciók illetve önképek kifejtésére vezette. A csak az idegenképben koherensen megjelenő saját csoporton belüli peremcsoportokra való átvitel keresésére: „Egen, én is tom, hogy vannak más jugók is, mint én [...], ott vannak a cigányok, és azok minket is olyanok csinálnak, mint ők, mer’ azok a legmocskosabb emberek nálunk odalent, és azokat mi is gyűlöljük [...] azé utálok őket, mer’ lehet, hogy őkmiattuk utának engemet az osztrákok.” Ezzel a kijelentéssel egy jugoszláviai, pontosabban horvát származású diák reagált arra, amikor osztálytársai feltűnően hangosnak írták le a vendégmunkásokat.

A csoportos viták és interjúk körülményei – nem-utasításos vitavezetés a tanerők részvétele nélkül, velük és az iskolával szembeni anonimitás mellett – az ellenségképek/negatív idegenképek már említett viszonylag nyílt kifejtésén túl néhány diákot saját, “külföldi” származásának megvallására is rávettek, amiről osztálytársaik több esetben ekkor hallottak először.

*

E példaszerű megfigyelések következő strukturálási kísérletével a kisebbségekről és a kisebbségekkel kapcsolatos ábrázolás és önábrázolás néhány szabályát (a *szabály* fogalmának használata ennek alkalmazására vonatkozik, a “nyelvjáték” vonatkozásában lásd Wittgensteinnél [*Wittgenstein 1976*]) kívánjuk szemléltetni. A kisebbségek ön- és idegenképe összességében itt azoknak a társadalmi viszonyoknak a kifejezését jelenti, amelyekről ezek a képek függenek. Ezt különösen az összefoglalt vizsgálati eredmények utolsó pontja teszi érthetővé. Ezek az eredmények azt mutatják, hogy az intézményes nyilvánosság/iskola regisztráló vitát feltételez, amely kizár bizonyos kijelentéseket. A vizsgálatba bevont diákok többször is kiemelték, mennyire különböztek a vizsgálatot kapcsolatos viták és interjúk az oktatástól, ahol mindig igyekeznek megfelelni tanáraik elvárásainak. Az iskola itt az intézményes vita ill. cselekvés egyik formájaként szimptomatikus erre a vitára és a politikai nyilvánosságra mint a regisztráló beszéd formájára (*vö. Trömmel-Plötz 1984*). Ezek a restrikcíók – eltérő mértékben – érintik a véleménykutatásokat is. Amikor az előítéletek/negatív idegenképek vizsgálatában használjuk őket, a megkérdezett viszonyulásoknak csak azt a szeletét adják vissza, amely a nyilvános, politikai vitában éppen megengedhető (*Cicourel 1970*). A kisebbségfogalom ábrázolt fejlődésére vonatkoztatva a politikai vita olyan kétségtelenül lényeges részaspektusnak tűnik, amelynek gyakran a mindennapi vita és cselekvés az előfeltétele.

Ezt – az előzőekben összefoglalt vizsgálat eredményeihez kapcsolódva – világíthatjuk meg. A mindennapos felfogásban a redukáltan komplex idegenkép differenciált önképpel áll szemben. A megkérdezett diákok számára például a zsidók és a vendégmunkások közötti negatívan értékelt párhuzamok – pl. a hiányos beilleszkedés – nyilvánvalóak voltak, különbségeik megtélelésben azonban – pl. az a kérdés, hogy külföldieknek tekintendők-e a zsidók – inkább diffúznak és bizonytalannak

bizonyultak. A külföldi nő projekciós feltöltése ezeknek az összefüggő idegenképeknek nem tudatos, erős kötöttségére utal. Ezeket az irodalom joggal tartja előítéleti komplexumnak (pl. Weiss 1981). Ezzel az idegenképpel szemben áll például az idézett jugoszláviai diák önképe, amely éppen a saját származási csoportján belüli különbségekre épül. E különbségek – eltekintve negatív értékelésüktől – sokkal nagyobb kulturális közelséget mutatnak a migrációs országhoz, erősebb asszimilációs akaratot fejeznek ki. A különbségeket nemcsak az idegenkép nivellálja, gyakran az érintett csoporton belül is érvényesül az a tendencia, hogy a lehető “legzártabb” identitás képét mutassák, így például Ausztria autochton kisebbségeinél.

A zártság a politikai érdekek képviselőiténél vitathatatlanul előny lehet. Egy csoport idegenképében a zártság ugyanakkor az egymással szemben álló stabil egységekről alkotott elképzelésekhez, ennél fogva a fent említett előítéleti komplexum strukturális igazolásához is hozzájárul. A differenciált mindennapi élet – amely helyzet- vagy kontextus-specifikusan a csoporthoz tartozás és/vagy asszimiláció különböző fokait ismeri – erősebb nyilvános képviselője a csoportban hozzájárulhat a csoport önképében ahhoz, hogy megkérdőjelezze az ellenségek képeket, és ezáltal jobb előfeltételeket teremtsen a csoportjogok számára. Ha ebben az összefüggésben nyúlunk vissza a kisebbségfogalom közép-európai térségen belüli, bevezetésül vázolt fejlődéséhez, akkor a térség nyelvnemzeteinek folyamatos történeti megíusulása megkérdőjelezi e felfogáshoz való kötődését.

Ha tehát ezek elismerését az állam-nemzetek alapjaként fogjuk fel – ahogy ezt Ausztriában túlnyomórészt elfogadják –, akkor a multietnikusságnak, amely a nemzetnek ebben az elismerő jellegében szükségszerűen bennfoglaltatik, jelentős helyet kell betöltenie a nyilvános és politikai vitákban, a nemzet önképében. A multietnikusságnak, méghozzá nemcsak a nemzeti kisebbségekre, hanem – a nemzetiség aspektusát érintve – a nyelvi és származási különbségekre is vonatkozóan az egész nemzetben belül.

* * * *

Az *etnikum* fogalma ezentúl, ahogyan ezt a tudományos-analitikus modell perspektívájából bemutattuk, politikai területen is a szociális szerepek differenciált felfogásához vezethet, és nemcsak a különböző etnikumok sokaságának felfogásához, mint például “az új kisebbségek” tudomásulvételéhez. Az etnikumhoz tartozásnak szociális szerepként történő leírása azt is megkérdőjelezi, hogy az etnikai identitást az individuum különböző csoporthoz tartozásainak láthatóvá tételével ragadjuk meg. E második aspektus politikai jelentőségét talán Dél-Tirol példáján vizsgálhatjuk meg a legjobban. Míg a hivatalos politika etnikai határoknak állítja be a nemzetnyelvi különbségeket, addig ezzel a politikával egy több nyelvű és multietnikus mindennapi élet áll szemben (Bettelheim & Benedikter 1983), amelyben egyes csoportok nem maradnak meg ezeken a határokon belül (mint pl. a társadalmi hovatartozás).

A csoportvonalkozások e bőségéből és sokrétegűségéből eredeztetett politikai cselekvés így antitézise lesz a többség politikájának, amennyiben láthatóvá és politikailag hatékonyvá teszi annak felbomlását (vö. Lyotard 1977, 36–39. pp.).

ANDREAS PRIBERSKY

(fordította Várnai Péter)

IRODALOM

- BERNSTEIN, B. (1962) Linguistic Codes. Hesitation Phenomena and Intelligence. *Language and Speech*, No. 5. 31-45. pp.
- BETTELHEIM, P. & BENEDIKTER, R. (1983) *Apartheid in Mitteleuropa?* Wien, Jugend & Volk.
- BIBÓ, I. (1986) *La Misère des petits États d'Europe de l'Est*. Paris, L'Harmattan.
- CICOUREL, A. V. (1970) *Methode und Messung in der Soziologie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- GOFFMAN, E. (1968) *Asylums*. Harmondsworth.
- GOFFMAN, E. (1975) *Stigma*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- JERSCH-WENZEL, S. (1986) *Der "mindere Status" als historisches Problem*. Informationen der Historischen Kommission zu Berlin. Beiheft 6.
- LABOW, W. & FANSHEL, D. (1977) *Therapeutic Discourse*. New York etc., Academic Press.
- LERNER, N. (1988) *From Protection of Minorities to Group Rights*. Tel Aviv, Unveröffentlichtes Manuskript.
- LÉVI-STRAUSS, C. (1981) *Die elementaren Strukturen der Verwandtschaft*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- LYOTARD, J.-F. (1977) *Das Patchwork der Minderheiten*. Berlin, Merve.
- MOMMSEN, H. (1976) Zur Beurteilung der alt-österreichischen Nationalitätenfrage. In: *Studien zur Geschichte Siebenbürgens*. 116-146. pp.
- QUASTHOFF, U. (1979) Konversationelle Erzählungen im Sozialamt. In: MACKENSEN, R. & SAGEBIEL, F. (Eds) *Soziologische Analysen*. Berlin, TUB-Dokumentation. 515-534. pp.
- SAPIR, A. (1949) *Culture, Language and Personality*. Berkeley.
- SAUSSURE, F. de (1972) *Cours de linguistique générale*. Paris.
- TRÖMMEL-PÖLTZ, S. (1984) *Gewalt durch Sprache*. Frankfurt am Main, S. Fischer.
- UN (1979) *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. Publications E. 78. XVI. 1.
- VIEFHaus, E. (1976) Die Nationalitätenfrage in den ostmitteleuropäischen Nationalstaaten nach 1919. In: *Studien zur Geschichte Siebenbürgens*. 147-172. pp.
- VORURTEILE (1987) *Die Wirksamkeit von Vorurteilen an österreichischen Schulen*. Wien, Unveröffentlichter Forschungsbericht.
- WEINGARTEN, R. et al. (1976) *Ethnomethodologie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- WEISS, H. (1981) *Antisemitische Vorurteile in Österreich*. Wien, Braumüller.
- WITTGENSTEIN, L. (1976) *Philosophische Untersuchungen*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- WODAK-LEODOLTER, R. (1975) *Die Sprache der Angeklagten von Gericht*. Frankfurt am Main, Athenäum.